

## Kiknek a fiai, lányai\*

### Az asszimiláció útján

Önéletrajzom fő témája természet-szerűen a Közép- és Kelet-Európa akkori lakóinál majdnem elkerülhetetlenül eseménydúsabb életem. Számomra azonban nem kevésbé csábító kapcsolt másik témám: a Közép- és Kelet-Európában élő sok milliós zsidó ember jelentős részének, talán abszolút többségének az a kísérlete, hogy elfogadtassák magukat az úgynevezett keresztény középosztállyal, ideális esetben a történelmi arisztokráciával. Sokan közülük nemcsak befogadásban, hanem teljes asszimilációban reménykedtek. Őseim mindkét ágon – habár az anyai ágról jóval kevesebbet tudok – a teljes beolvadást tűzték ki célul. Ők már a nacionalizmus felébredésétől fogva, vagyis a 18. század végétől magyaroknak tekintették magukat, és remélték, hogy mások hasonlóképpen tekintenek rájuk. Az egyik apai dédapám valamiféle pót-nemzetőrként (a szabadságharcban zsidók nemzetőrként alig valahol és csak rövid ideig szolgálhattak) elfogott horvát katonákat kísért. A szabadságharc leverése után a székesfehérvári zsidó közösséget, így dédapámékat is súlyos pénzbüntetésre ítélték, mert Kossuth Lajos pártját támogatták. Az 1860-as évekből való fényképen az apai dédapám Bocskai-sujtásos mellényben és rámás csizmában ül a krinolinos feleség és a félszeg,

szintén krinolinos lányokban gazdag családja körében. Dávid nagyapám apósa, a nemzetközileg elismert és Angliában is kitüntetett tudós rabbi, Zipszer Mayer a székesfehérvári zsinagógában magyarul hirdette a vallási és nemzeti reformot, amiért a konzervatív többségű hitközség lemondásra és a város elhagyására kényszerítette. Apai nagyapám 1894-ben a nevét Deutshról Deákra változtatta; ezzel majdnem egyidejűleg a közeli rokonság szintén magyarosította a nevét. Mindebben, legalább elvben, nem volt semmi különleges, hiszen az 1800-as évek elejétől kezdve az elmagyarosodott honi németek, horvátok, szlovákok, ruszinok, szerbek, görögök, örmények és románok tömegesen vettek fel magyarul hangzó családnevet. A zsidók esetében azonban kétszer is történt névváltoztatás. Először II. József császár 1787-es, úgynevezett Judenpatentje német hangzású családneveket kényszerített rájuk. Eladdig a zsidók, mint sok más népcsoport tagjai, nagyrészt csak anynyit tudtak és mondtak magukról, hogy kiknek a fiai vagy lányai. Mint-hogy azonban a németet hivatalos nyelvként használó császári bürokráciának adószedési és katonaállítási szempontból listákra vehető, tehát vezetéknevvel bíró alattvalók kellett, a helyi hatóságok nyakra-főre osztogattak a zsidóknak német hangzású családneveket. Az ausztriai példa egyébként átterjedt Poroszországra és a különböző né-

\* A 2023 nyarán a Kronosz Kiadónál megjelent könyv részlete – Szerzőnk a kézirat leadása után, 2023. január 10-én elhunyt. – A szerk.

met fejedelemségekre, sőt Napóleon Franciaországára is. Alig ötven évvel később, a nemzetiségi harcok kezdetekor, a magyar hatóságok és a közvélemény mindinkább kívánatosnak tartotta, hogy a beolvadásra törő zsidóság németesről magyarosra változtassa a nevét. Innen a sok Stern/Csillag, Rosenberg/Rózsahegy-i és Rosental/Rózsavölgyi. Egy kis gyakorlattal könnyű volt kitalálni, hogy melyik név magyarosított, de az első világháború előtti magyar politikai vezetésnek csak az volt a fontos, hogy a népszámlálások alkalmával a magyar hangzású nevet viselő lakosokat magyar anyanyelvüként vehesse számba. Így történhetett, hogy 1900-ra az úgynevezett Nagy-Magyarországon a magyar kisebbségből abszolút többségű nemzetiség lett.

6

Nagyapám a Deutsch nevet a nagy liberális emancipátor, Deák Ferenc tiszteletére magyarosította. Arisztokratikus neveket általában nem engedélyeztek, de a nagy Deák Ferenc csak köznemes volt, s így a neve népszerűvé vált az asszimilációra törő zsidók között. A Deák név Diak és Djak változatban másutt is előfordul; maga a szó a görög *diakonoszra* vezethető vissza, ami angolban *deaconra* változott, és segédlelkésként jelent.

A származásommal kapcsolatos sok kényelmetlen pillanat egyike volt, amikor valaki a nevem eredetét firtatta, hogy vajon a nemes Deákok melyik ágához tartozom én. A mi családunk persze nem volt nemesi eredetű. Egyszer viszont egy román történész a szememre hányta, hogy a szerinte román eredetű nevem dacára mindig a magyar történetészek oldalára állok.

Hogy a zsidó kísérlet az integrációra, sőt az asszimilációra milyen mértékben sikerült, azt próbálom az önéletrajzomban kielemezni.

A modern kori magyarországi zsidóságnak csak egy elenyészően kis része származott a középkorban már itt élő zsidóságból. Azok többsége vagy elpusztult a törökök kiűzését célzó, 17. századbeli kereszties hadjáratok során, vagy a keresztényeknél ilyen szempontból sokkal türelmesebb török muszlim telepésekkel együtt elhagyta az országot. A magyarországi zsidóság nagy többsége a Habsburg Birodalom nyugati, főként morvaországi és északkeleti, főleg galíciai tartományaiból vándorolt be. A földbirtokos nemesség, elsősorban a főnemesség, szívesen fogadta a minden más uraságot vagy patrónust nélkülöző zsidó betelepülőket. Mégis, a magyarországi zsidóság drámai növekedése az 1800-as ötvenezerről az 1900-as egymillióra kevésbé tulajdonítható a nyugat-európai, az orosz vagy a Habsburg Birodalmon belüli népmozgásnak, mint annak, hogy a fokozatosan felszabaduló és új kereseti lehetőségekkel rendelkező zsidóság hatalmasan megjavította az életkörülményeit. Egész egyszerűen több gyerekük maradt életben, és azok hosszabban éltek, mint a lakosság abszolút többségét alkotó parasztság, illetve azoknak a nyomorgó alsó rétegei. Rengeteg zsidó, talán az abszolút többségük maga szegény volt és maradt, de őket életben tartotta és írni-olvasni tanította a mindinkább jómódú zsidó közösség. A zsidó hagyomány minden zsidó ifjút kötelezett arra, hogy legalább valamennyire megtanuljon héberül írni és olvasni. A két-, sőt többnyelvű

írásbeliség behozhatatlan előnyt jelentett akár egy héber, jiddis, rutén, magyar nyelvet használó „kisorosz”, kárpátaljai városkában, akár például a katonaság altisztji, illetve számvevői karában.

Ennek a felszabadult zsidóságnak az elitje a 19. században jórészt megteremtette a magyar élelmiszer-, textil- és nehézipart, bányákat nyitott, vasútépítést pénzelt és hitelbankokat létesített. A zsidók és a Nyugatról bevándorolt nem zsidók elképesztő mértékben növelték a szabad foglalkozásúak számát, vagyis nagyrészt megteremtették a modern városi polgárságot. Ez viszont lehetővé tette, hogy a birtokos nemesség, a hagyományos céhbeli kisiparosok, sőt a parasztság egy része a városokba vándoroljon, és ott elpolgárosodjék. Mi több, az 1860-as évekkel kezdve zsidók kopogtattak a hagyományos úri életmód kapuján. Nem elég, hogy az üzleti életben, a bankokban, a tőzsdén, az orvosok, ügyvédek, írók és újságírók között vagy a színházi életben messze az országos számarányukon felül szerepeltek a zsidók, de jó néhányan közülük földet béreltek, sőt vásároltak, s a birtokaikon kastélyokat is, gyárakat is építettek.

A liberális magyar kormányok biztatására az asszimilálódó zsidók a közoktatásban, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban is megjelentek. Ugyanakkor az osztrák–magyar haderőben gyorsan növekedett a zsidó, valamint a megkeresztelt, de zsidó származású katonatisztek száma és számaránya. Az 1900-as évre mind az úgynevezett közös, mind a magyar királyi honvéd hadseregben az összlakosság öt százalékát képező zsidók a tartalékos tisztikar húsz

százalékát alkották. Ilyen arányú zsidó részvételre a tartalékos tisztikarban egyetlen más országban sem volt példa. Igaz, a hivatásos tisztek soraiban a zsidók arányszáma nem haladta meg a két százalékot, és a magasabb rangok és pozíciók eléréséhez valamelyik keresztény felekezetre való áttérés majdhogynem kötelező volt. Ferenc József, akit mindenki joggal tekintett a zsidók patrónusának, ezt meg is kívánta. Így lett egy Kohn Sámuel nevű besorozott közhonvédből a katolikus vallásra áttért Hazai Samu vezérezredes, aki 1910 és 1917 között honvédelmi miniszter volt, és a háború utolsó évében magas pozíciót töltött be az osztrák–magyar közös hadseregben. Hazai Samu még a Horthy-korszakban is kegyelmes úr maradt, valamint a felsőház tagja. Ugyanakkor, ha sokkal kisebb számban is, de nem áttért zsidókból is lettek tábornokok, egyetemi tanárok, köztisztviselők, parlamenti képviselők. A zsidó vallásához ragaszkodó Vázsonyi Vilmos az 1917–1918-as kormányban, a hirtelen megsokasodó fajvédők és a megrögzött antiszemita nagy bosszúságára igazságügyi miniszterként szolgált.

Mind zsidó, mind nem zsidó szempontból döntően fontos tényező volt a közép- és a felsőfokú oktatás, amelyben az 1870–1880-as évekkel kezdődően messze az országos arányszámukon felül találkoztunk zsidó gimnáziumi diákokkal és egyetemi hallgatókkal. Az emancipáció következtében felszabadult zsidó tehetségek a legjobb iskolák felé tájékozódtak. Erre egy példa a Fasori Evangélikus Gimnázium, amelyben két későbbi Nobel-díjas tudós, Wigner Jenő és Harsányi János, vala-

mint több más világhíresség mellett Neumann János matematikus és Teller Ede fizikus érettségiztek. Az evangélikus gimnázium világhírű diákjai mind zsidó származásúak, sőt legtöbbször zsidó vallásúak voltak. Vagy, ahogy akkoriban hivatalosan mondták és írták, az izraelita (izr.) vallásfelekezethez tartoztak.

A zsidók tömeges megjelenése a felső iskolákban minden országban bekövetkezett, ahol az állam és a társadalom a modernizáló, kapitalista és liberális utat választotta, és ezért megnyitotta számukra az iskolák kapuit. Mivel az egyetemi felvételhez többé nem volt elég a nemesi, köztisztviselői vagy klerikális származás, hanem legalább elégséges középiskolai bizonyítványt és például az orvosi fakultáson sikeres felvételi vizsgát is megköveteltek, fennállt a veszély, hogy a történelmi osztályok „kiszorulnak” az elsőrangú iskolákból. Ezért például a fontosabb brit és amerikai egyetemeken az első világháború idején csendes egyetemközi megállapodással tizenhat százalékra korlátozták a zsidók felvételi arányszámát. Az érv mindenütt és mindig ugyanaz: a zsidók (mint ma az Egyesült Államokban a kínaiak, a koreaiak és az indiánok) nem méltányolják eléggé az iskola vagy az egyetem hagyományos értékeit és az amerikai, keresztény civilizációt. Továbbá a zsidók, születésüknél fogva, túl ambiciózusok, ideológiai fanatizmusra és politikai radikalizmusra hajlamosak. Ezért és sok más okból nem alkalmasak az ország politikai és katonai vezetésére. Mindenképpen mások, mint azok, akik eladdig az egyetemi közösséget és az uralkodó társadalmi elitet alkották. Ellentétben a „békebeli” magyar

kormányok befogadó politikájával, a világháború utáni ellenforradalmi rendszer szigorú korlátozásokat vezetett be az egyetemi felvételeknél, és e rendelkezéseket a nem zsidó diákok többségének támogatásával könyörtelenül végre is hajtotta. A következmény, hogy a magyar zsidó fiatalok legtehetségesebbjei külföldi egyetemekre kerültek, és legtöbbször nem is jöttek vissza.

A modern kori zsidó sikereket azóta is számtalan szakértő és nem-szakértő magyarázta, dicsérte, bírálta. Pedig a magyarázat egyszerű: évszázadok, sőt évezredek óta a legszegényebb zsidó ifjak (a lányokra mindez nem vonatkozott) az otthoni vallástanulás és vallásgyakorlás során legalább valamennyire megtanultak olvasni, írni, kérdezni, vitatkozni. A földbirtokos (vagy volt földbirtokos) nemesi társadalom nagy része megvetően tekintett a kereskedelmi és ipari foglalkozásokra. A földet túró, bányákban, gyárakban, kisiparban küszködő „keresztény” fiatal nem tanulhatott nyelveket, de a legnyomorultabb rongyszedő vándor zsidó, a „handlér”, képes volt több nyelven beszélni. Még ha ki is gúnyolták a gyenge szókinccsért és a „zsidós” akcentusáért. Jellemző erre az anekdota, amit mind a zsidók, mind az antiszemiták kedvükre emlegethetnek: Két magyar és egy zsidó üldögél egy kocsmában. – Az én őseim – kezdi az egyik magyar – már a 15. században is Kinizsi Pál hadában mentek rá a törökre. – Az semmi – mondja a másik magyar –, az én őseim a Töhötöm nemzetség tagjaiként Árpád apánkkal jöttek át a Vereckei-hágón. És te – fordul a két magyar a zsidóhoz –, hát a te őseid vajon hol lehettek akkoriban? – Hát kérem – válaszol

a zsidó –, az én őseim ott ültek egy pult mögött a Vereckei-hágón, és kiabáltak, hogy „bozogányt, kacagányt és más honfoglalási eszközöket vegyenek!”.

Az elfogadásra és beolvadásra törekvés természetesen nemcsak a zsidókat, hanem az összességükben sokkal számosabb nem zsidó, nem magyar anyanyelvű lakosokat is jellemezte. A különbség csak az volt, hogy a sok millió nem magyar anyanyelvű állampolgár, vagyis az ország lakosságának többsége számíthatott a közelben élő, etnikailag rokon Habsburg tartomány vagy szomszéd állam politikai és kulturális támogatására. A „hontalan” zsidókhöz ilyen szempontból legfeljebb a szintén hontalan örményeket és az alig emberszámba vett cigányokat lehetett hasonlítani. A zsidók a teljes „másságból” léptek át az asszimiláció ígérétebe és bizonytalanságába. Egy morvaországi keresztény szabóságod szabadon eldönthette, hogy Magyarországon próbáljon-e szerencsét, vagy sem, a morvaországi zsidók nagy részét Mária Terézia kényszerítette az áttelepülésre, és először szó sem volt arról, hogy akárhová mehessenek és akárhol dolgozhassanak. Ráadásul a török háborúk utáni századokban a Habsburgok a nyugat-európai kézműveseket, parasztokat, vállalkozókat rendkívüli kedvezményekkel csábították a félig üresen maradt Magyarországra, a zsidó betelepülőknek nem járt semmiféle állami kedvezmény.

Végül ami még rettenetesen megnehezítette a zsidók helyzetét, hogy történelmileg nemcsak egy épphogy megtúrt népcsoportot alkottak, de a keresztények vallása azt tanította, hogy megkínózták és megölték a

Megváltót, más szóval istengyilkosok. Azt már nem emlegették, hogy Jézus Krisztus és minden felmenője, ideértve a Szűz Máriát, maga is zsidó volt. Az Újszövetség is a zsidókat vádolja, hiszen Ő azért jött a Földre, hogy elsőként a zsidó hittársait megtérítse és megváltsa. Azonban a zsidók nagy többsége nem hallgatott rá, nem volt hajlandó felismerni az igazságot, sőt Jézus halálát követelte. A modernebb gondolkodású, szekularizált keresztények mindezt elvetették, ők viszont nem értették sem a zsidók korábbi elzárkózottságát, sem a legújabb kor azonnali elfogadtatást célzó lankadatlan törekvéseit.

Apám, nagybátyáim, az akkori rokonságunk korban megelőzte az 1920-as numerus clausus törvényt, s így a kiterjedt családban majdnem minden férfi, sőt néhány nő is egyetem vagy valamilyen más felsőfokú iskolát végzett.

### **Apám a világháborúban**

Apai nagyszüleimnek négy fiuk született, leánygyermekre hiába vágyakoztak. A legidősebb fiú, Pál (Pali) és a legfiatalabb fiú, Károly (Kari) kereskedelmi főiskolát végzett, majd a székesfehérvári üzletet kiterjesztve virágzó társvállalatot létesített a budapesti belvárosban. Ezt mindaddig teheték, amíg a Horthy-kormány 1944 tavaszán rendeletileg el nem kobozta a tulajdonaikat, és Pali nagybátyámékat Auschwitzba nem deportálta. A második világháború után az újraépített vállalataikat Rákosiék sajátították ki.

A harmadik fivér, Imre (Imi) apámhoz hasonlóan a székesfehérvári cisztercita rendi gimnáziumban érettségizett, a háborúban megsebe-

sült, majd ügyvéd lett, és aránylag fiatalon meghalt. A második fiú, apám nyolc éven át járt a székesfehérvári cisztercita Szent István Gimnáziumba. 1910-ben jelesen érettségizett, s a Műegyetem mérnökhallgatója lett. Röviddel a háború kitörése előtt okleveles gépészmérnöké avatták. A nagy vörös viaszpecséttel díszített, faragott fadobozba zárt, kézzel írott pergamendiplomáját ma is büszkén őrzöm. Ő maga nem kis túlzással egész életén át ismételte, hogy az életben semmit abból, amit az egyetemen tanult, nem tudott felhasználni. Igaz, hogy a nehéz gazdasági helyzet miatt csak időnként dolgozhatott a szakmájában. Egy társsal kútfúró vállalatot alapítottak, az eladósodott és tönkrement. Az óriási adósságot a nagyapám, Pali és Kari adták össze, és nemhogy nem kértek kamatot, de még a tőkét sem kérték soha vissza. Máskor apám a nagyapja és a fivérei segítségével különböző állásokat töltött be. Így például az 1930-as évek végén rendes fizetéssel az Iparművészeti Társulat titkáráként működött, s emellett a legnagyobb budapesti autógarázs társbérője és társigazgatója volt.

Apámat egyetemi hallgatóként érettségi után egészségügyi okokból nem hívták be katonának, a háború kitörésekor azonban önként jelentkezett. Akármilyen rövid volt is a kiképzése, ő még nem volt jelen 1914 szeptemberében a galíciai front összeomlásánál, és így elkerülte a fejtelten menekülést, káoszt, a polgári lakosság elleni atrocitásokat és a hivatásos tisztikar nagy részének halálát vagy fogságba esését. Egyszerre óriási szükség volt a tartalékosokra, vagyis az egyenruhás civilekre. Őt beosztották a 6. Komáromi császári

és királyi (k. u. k.) közös vartüzérezredbe, és zászlósi ranggal kiküldték az orosz frontra. Ott megfigyelőként a gyalogsági állásokból jelentette az ütege 15 centiméteres „Gaubizer-” (Haubitzer, tarack) lövedékeinek becsapódását az orosz állásokba.

Annyi sok első világháborús front-harcoshoz hasonlóan apám is inkább anekdotázott, mint részletesen beszámolt volna a frontélményeiről. Csak olyanokat tudtam meg tőle, hogy a kiképzése idején a komáromi erődben túltengtek a prostituáltak, mire a magyarul alig beszélő erődparancsnok összehívta a „kéjleányokat”, és úgy kezdte a mondókáját, hogy „Kedves kurvákok”. Arról is beszámolt Apám, hogy a régimódi, elavult ágyúik lövedékei nemegyszer a saját frontvonalaikba csapódtak, s hogy egy tábornok jól lehordta, mert nem viselt bajuszt. Ugyanaz a tábornok látni akarta, hogyan lőnek az ellenségre, mire apám, ügyeletes lévén, két ágyújuknak tüzelési parancsot adott. Az eredmény előre várható volt, az orosz ütegek azonnal válaszoltak, a tábornok és stábjja gyorsan elautózott, és ők ott maradtak az ágyútűzben. Aztán mesélte, hogy a reggelijébe becsapott egy srapnelszilánk, és tönkretette a rántottáját. Vagy hogy amikor aludt, csak az ébresztette fel, ha az üteg hirtelen elhallgatott, vagy hogy karácsonykor találkoztak az orosz tisztekkel, és cigarettát, vizitkártyát, kis ajándékokat cseréltek. Ezért aztán a hadosztály-parancsnokság jól lehordta őket. S végül, hogy egy napon övére csatolt kulacsra felfogott egy golyót. A zománczott, zöldre festett, oldalt golyótól szaggatott nehéz vas-kulacsra akkoriban egy szekrényben találtam rá, és szorongva gondoltam

arra, hogy a kulacs nélkül sem Éva nővérem, sem én nem léteznénk.

Apám 1915-ben rövid hadjáratra Montenegróba került, amikor is a hosszú sor, ökrökkel és bivalyokkal vontatott nehéz ütegük megmászta a meredek Lovcsen hegycsúcsot, és ezzel hozzájárult Montenegró elfoglalásához és Nikita király bukásához. „Ez volt az egész háborúban az egyetlen győzelmes ütközetünk” – mondogatta apám kesernyés mosollyal. Később megint az orosz front következett, majd a hírhedt lucki áttörés, amelyben Bruszilov orosz tábornok seregei majdnem teljesen megsemmisítették az osztrák–magyar haderőt. Amikor elterjedt a rémhír a kozák lovasok közeledtéről, a tüzerek sűrű ostorcsapásokkal, az üteg történetében először ügetésre kényszerítették a szegény lovakat, s apám szerint egy nap alatt hetven kilométert nyomultak hátrafelé.

Apám ütege a Monarchia jellemző képét mutatta, hivatásos osztrák tüzér százados parancsnokával, magyar, cseh és horvát tüzéreivel, ruszin lóápolóival és fiatal tartalékos hadnagyjaival és zászlósaival, akik civilben mérnökök voltak, és nagyrészt zsidók. Minthogy a hadra kelt osztrák–magyar seregben a fiatal hivatásos tisztek elestek, fogságba kerültek vagy magasabb beosztást kaptak, a szakaszokat és más kisebb egységeket tartalékos tisztek vezették; azok között viszont minden ötödik zsidó volt, amit egyetlen más állam hadereje sem tudott felmutatni.

Érdekes módon az osztrák–magyar főparancsnokság és a vezérkar, amely sokszor féktelenül uszított az „áruló” etnikumok, vagyis a csehek, ruténok, szerbek és általában a szlávok ellen, szigorúan tiltotta

az antiszemita megnyilvánulásokat. Olvasmányaim, zsidó veteránokkal folytatott beszélgetéseim és dokumentumok bizonyítják, hogy antiszemita incidensekre a hadseregben nagyon ritkán került sor. Zsidó tisztek az uralkodóhoz és a Monarchiához való ragaszkodásuk jeléül felháborodva írnak a „cseh ezredek” vagy más szláv egységek „gyalázatos árulásáról, hűtlenségéről”. A valóságban az ilyenfajta önkéntes átszaladás az oroszokhoz aránylag ritkán fordult elő, annál is inkább, mert az átszaladókat gyakran hátulról vagy előlről lelőtték. Viszont egyes katonai egységek, néha egyszerre sok, egyszer százezernél több ember, reménytelen helyzetet látó előljáróik parancsára, rendben, sorakozva adta meg magát. Ebből lett a valóságos lakosságcsere, amelynek során több mint kétmillió orosz és több mint kétmillió osztrák–magyar katona került egymás fogságába. S amíg a fogoly tiszteknek nem kellett dolgozniuk, mégis megkapták az orosz, illetve osztrák–magyar tisztek békebeli zsoldjával egyenlő zsoldot, az altisztekkel és a közlegényekkel ipari-, bányá- vagy mezőgazdasági munkát végeztettek. Akadt közöttük olyan is, aki a hiányzó férjeket pótolta, és végleg letelepedett. Azonban az altiszti és közlegényi állományba tartozó hadifoglyok nagy része nem volt ilyen szerencsés: ahogy gyengült a lakosság ellátása a Monarchiában, úgy gyengült a hadifoglyok élelmezése. Mi több, mindkét oldalon különbséget tettek a favorizált és az „ellenséges” etnikumok között: a Monarchiában valamivel jobban bántak a lengyel és a muszlim hadifoglyokkal, Oroszországban kimondottan favorizálták a cseheket, ruszinokat,

románokat; Olaszországban valóssággal bűnözőkként bántak a Monarchia olasz származású katonáival. A második világháborús hírhedt mauthauseni koncentrációs tábor már az első világháborúban fogolytáborként szolgált. Az ottani hadifoglyok, főleg oroszok egyharmada meghalt. Rokonaim közül ketten tisztként megjárták a szibériai fogásgot. Az egyik több évet töltött a távol-keleti Csitában; erről szóló beszámolóit lelkesen hallgattam.

Apámat 1916 második felében fényszórós kiképzésre Bécsbe vezényelték. Ott érte Ferenc József halála, akinek a temetésén ő is „Spalier”-t, vagyis sorfalat állt. Azután fényszórós tisztként az Ojtoziszorosban az Erdélyt megtámadó románok ellen harcolt, s végül az olasz frontra vezényelték, ahol harminchárom hónapos frontszolgálatára való tekintettel, most már főhadnagyi rangban, kinevezték a Palma Nova-i tüzérszertár parancsnokává. Az utóbbiban leginkább olasz nők és orosz hadifoglyok dolgoztak, és amikor a front összeomlott, az osztrákok és az olaszok közös erővel felrobbantották a muníciót.

„Nagyobb tűzijátékot sohasem láttam”, mondogatta apám, akit különben a háború során többször kitüntettek, többek között a tartalékosoknak ritkán adományozott ezüst vitézségi éremmel. A fegyverletételt követően milliányi bajtársával együtt hazavergődött, s még egy ideig szolgálatban maradt. Bár a zsoldja nagy részét elvitte az infláció, de legalább enni kapott a tiszti étkezdében.

Apám az 1918–1919-es forradalmakat és a fehér ellenforradalmat ritkán említette. Bár a háború előtt

egy egyetemi hallgató unokahúgával eljárt a Társadalomtudományi Társaság és a Galilei Kör találkozóra, azokról se jót, se rosszat nem mondott, s a Károlyi-féle forradalmat és köztársaságot, legalábbis előttem, egy szóval sem említette. A Tanácsköztársaságra elutasító megjegyzésekkel emlékezett. Utalt az értéktelen „fehér pénz”-re, s gúnyosan beszélt Kun Bélának „félnotás” rendeleteiről. Ha valami zavaros dolgot állítottam, apám habozás nélkül előhívta a családi közbeszéd részévé vált „BÓL FAKAD A JÓLÉT” szálóigét, amely az eredeti kommunista plakáton hatalmas betűkkel volt nyomtatva, szemben az első sor apró betűs „Szocialista termelés”-ével. Apám szívesen emlegette a Tanácsköztársaság más hírhedt plakátjait is, mint például azt, amin egy állig felfegyverzett vöröskatona dühösen a nézőre mutat és kiált: „Te, sötétben bujkáló rémhírterjesztő ellenforradalmár, RESZKESS!” Apám a forradalmakat értelmetlennek találta, s őszintén lelkesedett Ferenc Józsefért és a békeidőkért. Persze az is lehet, hogy előttem vigyázott, nehogy eljárjon a szám a cisztercita atyák előtt. Akkoriban minden polgár, de apám különösen fegyelmezett volt, és ő, aki éveket töltött katonák, munkások és sofőrök között, előttünk például sohasem káromkodott. Felejthetetlen esemény volt számomra, amikor a salzkammerguti sóbánya alacsony gerendájába rettenetesen beverve a fejét, felkiáltott: „Bassz-orkányos!” Egy világ omlott össze bennem, de apámhoz egyszerre sokkal közelebb éreztem magam.

A békeszerződés a családjainkat alig érintette, mert aki közülünk nem volt székesfehérvári, az Buda-

pesten vagy Győrben élt. Az iskolában mást sem hallottam, a tankönyvekben mást sem olvastam, mint a trianoni szörnyű igazságtalanságot, de otthon nemigen esett róla szó. Így is volt gond elég.

Apámék még természetesnek vették, hogy az úri világba, pontosabban a „jobb társaságba” való bejutáshoz a katonai szolgálat és a tartalékos tiszti vagy legalább a hadapródi kinevezés szükséges. A tisztikarhoz és következő zsidóknak csak olyanok tartozhattak, akiknek megvolt a „becsületük”. A becsületet, a tisztikarból és a társaságból való kizárás veszélye miatt, mindenáron meg kellett védeni, még hozzá az úriemberek között, ha kell, párbajhoz is vezethető lovagias eljárással. Ha a sértést elkövető egyénnek nem volt „becsülete”, mert például gyári munkásnak tűnt, akkor – legalábbis elméletben – a sértést véres erőszakkal, vagyis karddal, ott helyben meg kellett torolni. Gond volt, hogy a törvény tiltotta és büntetéssel fenyegette mind a párbajozást, mind a véres megtorlást, viszont a tiszti kódex és maga az uralkodó – aki önmagát elsősorban katonának tekintette – elvárta, hogy tisztjei mindenáron megvédjék a maguk, a haderő és az uralkodó becsületét. Így kerültek párbajozók időnként az államfogházba, ahol aránylag kellemes körülmények között töltöttek egy-két hónapot. Halálos kimenetelű párbajért valamennyivel súlyosabb büntetés járt.

Ez a bonyolult világ komoly gondokat okozott például az osztrák és német egyetemek hírhedten antiszemita és párbajra kész hallgatóinak (schlagende Verbände). Ezek tudniillik *1896-ban* elhatározták, hogy miután a zsidóknak születé-

süknél fogva nincs becsületük, ezért velük semmiképpen sem szabad akár baráti kardjátékban részt venni (*Mensur*), akár velük párbajozni (*Duell, duellieren*). De mert az egyetemi hallgatók nagy része, legyenek zsidók vagy nem zsidók, tanulmányaik megkezdése előtt leszolgáltak a katonai „önkéntes” évet, és így tartalékos tisztek vagy tartalékos hadapródok lettek, ezért a rangjukat kockáztatták, ha nem csináltak lovagias ügyet egy becsületsértésből, vagy nem fogadtak el egy szabályszerű kihívást. Viszont aki párbajozott egy zsidóval, azt kizárták a diákegyesületből (*Burschenschaft*), ami árthatott a későbbi hivatali vagy üzleti karrierjének. A volt bécsi diák Arthur Koestler az emlékirataiban mindezt jól elmagyarázta. Az antiszemita hallgatók dilemmáját növelte, hogy a jómódú zsidó diákok nemegyszer olasz mestereknél tanulták a vívást és a párbajozást, és ezért, vagy éppen ellenkezőleg, a tapasztalatlan kardforgatásuk következtében olykor súlyosan megsebesítették az ellenfelüket. Apám még ebben a világban élt, én magam ennek az utórezgéseit éreztem.

A párbajozást a háború idejére a császár-király felfüggesztette, de Horthy ellenforradalma visszahozta. Ebben a korszakban azonban a párbajok nagyrészt politikai jellegűek voltak és úgynevezett „első vérig” mentek, vagyis a párbajokat a szekundánsok és a vívómesterek jó előre megtervezték. Ami a pisztolygolyókat illeti, azok a legritkább esetben találtak célba. Habár a mi családunkban senki sem párbajozott, gyerekkoromban eleget rettegettem a párbajban való megszégyenüléstől, illetve a haláltól.

Nem csak apám, mind a három fivére is katonatiszti rangban szolgált az első világháborúban. Egyikük megsebesült, egy másik vérhast kapott Albániában. Apám szerint a négy fiú távolléte okozta az anyjuk szívbjából eredő korai elhunytát. Mégis a katonai, sőt harctéri szolgálat, különösen tiszti rangban, majdnem elkerülhetetlen és nagyon kívánatos volt, hiszen nemcsak személyes sikert jelentett, hanem az asszimilálódó zsidó vágyalom beteljesülését. Tisztnak lenni mindenütt jobb, mint közlegénynek, de a hagyományos császári közös haderő hivatásos tisztje különleges helyet foglalt el a társadalomban. Egyike volt a keveseknek, akiket nem lehetett vagy legalább nem illett besorolni egyetlen nemzetiségbe sem, és aki bizonyos szempontból fölötte állt a polgári törvényeknek. Ha a valóságban nem is, de hivatalosan a katonatiszt aranybojtos kardja egyenlővé tette őt a legfőbb hadúrral; Ferenc József önmagát elsősorban katonatisztnak tekintette. Mondanunk sem kell, hogy egy vidéki zsidó boltos fiai a gyakorlatban nem voltak egyenlők sem a császárral, sem a történelmi családok fiaival, sem a hivatásos tisztekkal, még akkor sem, ha például az utóbbiakkal egyazon előkelő lovasezredben szolgáltak. Mégis, a szolgálaton kívül minden tiszt tegezte egymást, ami a német és magyar úri társaságokban csak közeli rokonok és legközelebbi barátok között volt szokás.

### **Anyám világa**

Leendő szüleim 1920-ban esküdtek meg, Székesfehérvárott. Deutsch Anna, helyesebben Annus (később

Timár Anna) felmenőiről nagyon keveset tudok. A két Deutsch család nem volt rokonságban, habár mind a kettő Székesfehérvárott élt. Anyai nagyapámról úgy tudom, hogy üzletember volt; a fényképek alapján megnyerő külsővel rendelkezett, ám fiatalon elvitte a rák, s így Annus Zsófi húgával és Pali öccsével apa nélkül nőtt fel. Gizella mama vagy nagymama, aki Csókai néven született, jómódú rokonsága segítségével panziót nyitott Budapesten. Az első, szerényebb helyiséget követte egyszerre két emelet az igen előkelő belvárosi Haris közben. A panzió jó hírnek örvendett, szecessziós bútoraival, óriási vázáival, szobraival, értékes korabeli metszeteivel és selyemmel borított falai-  
val. Szüleim és egy idő múltán Éva nővérem és én is vasárnap a Gizella panzióban ebédeltünk, méghozzá a fő asztalnál, ahol a nagymama elnökölt, és ahol a törzsvendégek a saját borukat itták, a saját szalvétájukat pedig monogramos ezüst szalvétagyűrűben tartották. A kis asztaloknál vidéki és bécsi, jómódú, gondolom, nagyrészt zsidó üzletemberek étkeztek.

Gizella mamától mindenki félt egy kicsit, beleértve engem és az anyámat is. Évtizedekkel később mesélte, nagy meglepetésemre, hogy őt az anyja megpofozta, amikor panaszkodni mert az apámra, aki anyám szerint „a szerelemben olyan volt, mint egy fiatal csikó, csak a maga örömét kereste, mit sem törődve az én érzéseimmel”. „A te dolgod a türelem és a férjed boldoggá tételé” – mondotta volt a nagyanyám. E rövid beszélgetés volt egyébként az életemben az egyetlen alkalom, amikor intim dolgokat mertem kérdezni

akár anyámtól, akár apámtól. Szexuális felvilágosításomról a Révai Nagy Lexikona és osztálytársaim gondoskodtak. Kamaszkori tudatlanságom ilyen dolgokban párját ritkíthatta.

A hetvenhárom éves Gizella nagymamát, amint erről még újra szó fog esni, 1944-ben kirakták a panzióból, és egy csillagos házba költöztették. Onnan hajtották el november végén, zuhogó esőben, honvédek, csendőrök és pártszolgálatos suhancok az Óbudai Téglagyárba, ahol nyoma veszett, örökre.

### Gyerekkor

Amint ezt ismerősök és idegenek is sűrűn hangoztatták, anyám és apám szépek és megnyerő természetűek voltak. A jelek szerint őszintén szerették egymást. Igaz, sokat veszekedtek, főleg anyagiak miatt. Sohasem volt elég pénz anyám divatos öltözködésére, a sok vendégségre, a nyaralásokra, Éva és az én francia és angol nyelvóráimra, az én szerencsétlen hegedűtanulásomra, Éva művészi tornájára, mindkettőnk tánciskoláira. Anyám sokat panaszkodott, néha sírt is. A békétlenség csak a háború folyamán szűnt meg; a nővéremet idézve, „egyszerre ő viselte otthon a nadrágot. Habozás nélkül döntött nehéz kérdésekben, magabiztosan küzdött a családjáért.”

Anyánk láthatólag örült, hogy csodálják. A nővéremmel később találgattuk, hogy volt-e egyiküknek vagy mindkettőjüknek szerelmi ügye. Ez nem lett volna különös, mert jobb polgári társaságban, különösen művészi és intellektuális körökben eltúrték az ilyesmit, feltéve, hogy diszkréten történik. Amellett a csü-

törtöki „nyitott ház” alkalmával néhány olyan férfiismerős is megjelent a nővéremnek „kurizálni” és a szüleimnél „tiszteletet tenni”, aki korban inkább illet az anyámhoz, mint a nővéremhez. Nem kétséges, hogy ezek az anyámnak udvaroltak, mi azonban a hűtlenségnek semmi konkrét jelét nem tapasztaltuk. Válsárról tudtommal sohasem esett szó, az ilyesmi a mi családukban nem volt szokásban.

Apám szülei eredetileg jobb módú menyasszonyban reménykedtek, de anyám hozománya sem volt megvetendő: szerepelt benne például egy 144 darabból álló, DA monogramos színezüst étkészlet, amelyet 1980-ban, apám halála után, Gloria és én örököltünk. Büszke is voltam az örökségre, habár őszintén szólva jól meglettünk volna például a tizenkét ezüst fagyaltoskanál és a tizenkét halkés nélkül is. 2020 januárjában, amikor elköltöztünk Kaliforniába, a költözést intéző vállalat kiküldöttje mind a százéves, mind az újabb, agyontisztelt márkájú, hatszemélyes Jensen ezüstkészletünket leki-csinyellte, mondván, hogy ilyesmit ma senki sem használ. Végül a két teljes ezüst étkészletünkre és más értékekre való tekintettel a vállalat mégis engedett valamit a csillagászati árból, amit azért számított, hogy holmijaink egy kis részét utánunk küldje Kaliforniába. A nagyobb részt, ideértve Gloria méregdrága szőrmebundáját, a monogramos damasztabroszokat és ágyhuzatokat, a szép hangú, százötven éves fali zongorát, a perzsaszőnyegeket, a szobabiciklit és ezernyi könyvet és képet a szállító megtartotta magának. Előzőleg próbáltuk elajándékozni a dolgokat, de még a jótékonysági

intézményeknek sem kellett szinte semmi a valaha dédelgetett tulajdonainkból.

Apám udvarló és vőlegény korában írt leveleit a halála után egy fiókban találtuk meg. Árad belőlük az odaadás, de mai szemel nézve túl udvarias és merev stílusuk a korabeli illemkódexek szövegmintáira emlékeztet. A levelek fő témái a közeli házasságon kívül a fővárosba költözés lehetőségei, apám álláskeresése és az általános lakásmizéria. Nagyapám segíthette őket ahhoz, hogy a szüleink 1926 tavaszán a budai Naphegy utcába költözhetek a négyéves Évával és háromhetes magammal. Szép nagy, magas mennyezetű, az eredetiből leválasztott három vagy négy szobában laktunk. A leválasztott másik részben kellemes, érdekes emberek laktak, akik hosszú évekre a barátaink lettek.

16

Éva a Krisztina téri elemibe járt. Ha éppen volt osztrák Fräuleinunk, akkor ő és én kísértük. Ha nem, akkor egyedül ment. Amint utólag megtudtam, sok gond volt ezekkel a magukat teljesen idegenben érző fiatal osztrák nőkkel. Az egyiknek honvágya volt, és a szerelmet is hiányolta. Úgy érezte, hogy Ázsiába érkezett, egy idő múlva fogta magát, és hazament. A másik Fräuli sokkal kedvesebb volt, de egy vasárnapi kimenő alkalmával teherbe esett, és haza kellett küldeni. A német nyelv nekünk könnyen ment, mert az apám, akinek az anyja Burgenlandban született, tökéletesen beszélt németül, és anyám majdnem olyan jól bírta a nyelvet. Állítólag kisgyerekkoromban magam is jobban beszéltem németül, helyesebben valami alsó-ausztriai tájszólásban, mint magyarul.

Gyerekkoromban többször is nyaraltunk az osztrák Alpokban, amely az első pillanattól kedvező benyomást tett rám, különösen, mert a fenyőerdőkben csak úgy hemzsegtek a tigrisek és az oroszlánok. A szöges turistabotom birtokában bármikor hajlandó voltam felvenni velük a harcot. Az alsó-ausztriai Wienerbruck és a stájer Altaussee örökre megmaradt az emlékezetemben. Az utóbbi gyönyörű helyet vagy hatvan évvel később meglátogattam, de amikor a vendéglőst kérdeztem, hogy mi maradt meg a környéken a harmincas évekből, a felettünk magasló Loser hegyre bökött. A napsütéses, de gyakran csontszáraz Kaliforniánál talán mégis az esős, havas Alpok a kívánatosabb, főleg mert az Alpokban mindig van valami pompás gyalogút és menedékház, míg Kaliforniában gyakran még a legszebb erdőket és hegyeket sem szabad vagy nem lehet megközelíteni.

Akik akkoriban is éltek, emlékezni fognak arra, hogy milyen szabadok voltunk, mi, gyerekek. Azután, hogy a második Fräulein is visszament Ausztriába, Éva fel-felcipelt a Naphegy akkor még majdnem lakatlan tetejére. Ott voltak a barátai, akikkel elment játszani, engem pedig leültettek egy kórákásra azzal, hogy én vagyok a Dobó István, és védjem meg az egri várat. Így aztán sokat kuporogtam az őrhelyemen, s tisztelettel bámultam a nagyfiúkat, akik közül az egyik a rettenetesen vérező, mély sebét egyszerűen bekente sóval, és tovább focizott. A hegytetőn nem volt sehol telefon, a szüleink bíztak benne, hogy az éhség előbb-utóbb hazakerget minket.

Az utcán is labdázunk, hiszen a hatezer bejegyzett magyar magán-

autóból és a nem sokkal számosabb taxiból vagy teherautóból kevés jutott a Naphegy vagy a Lisznyai utcába. A fasizmus, náciizmus, bolsevizmus kezdett eluralkodni a lelkeken, de az élet sok tekintetben hagyományos maradt. A vasárnapi kirándulásainkon a sváb falvakban Grüss Gott-tal köszöntek nekünk, kirándulóknak, a magyar falvakban dicsértessékkal. Kamaszkoromban valamelyes rossz lelkiismerettel válasszoltam Mindörökké, ámennel.

A sváb parasztasszonyok amúgy is a napi életünkhöz tartoztak; ők hozták nagy batyukban, pettyes vagy kockás konyharuhákkal takarva a friss vaját, túrót, sajtot, tojást és más finomságokat. A bérház udvarát gyakran látogatták a közsörűsök, a tót üvegesek, a kintornások, a majomtáncoltatók, a „virágföd”-árusok, a rongyszedő „handlák” és a daloló koldusok. A szórakoztatásunkért járó piculákat kis papírba csavarva dobtuk le az udvarra, amit a lenticék kalaplengetéssel megköszöntek. A tejet, friss zsemlet, jeget, szóda vizet, szenet, brikettet és a postát felhozták hozzánk, mint ahogy az ügynökök felcipelték a porszívót, a lexikonokat és a bőrbe kötött, arany-szegélyű Szent Bibliát vagy a hazafias díszműveket. Cselédek, ügynökök, szállítók, koldusok csak a szűk, sötét hátsó lépcsőn közlekedhettek.

Első olvasmányaim között elévülhetetlen díszhelyet foglal el ifj. Gaál Mózes *Muki és Bubu kalandjai az őserdőtől a garázsig* (1929) című illusztrált csodakönyve, amelynek hősei egy ifjú csimpánz és egy vele egykorú elefánt. Ők Afrika szívében egy őserdei iskolába járnak, de nem lévén valami szorgos nebulók, a kis csibész Muki csak kókuszdió-

feltörésben szerzett jelest, az igen finom családból származó, elegáns Bubu pedig csupán fadöntésben és trombitálásban érdemelt egyest. Bánatában a két fiatal megszökik, és vonaton meg luxushajón messze a nagyvilágba utazik, persze mindig potyautasként. A véletlen elviszi őket a budapesti Cyklop garázsba, s ott le is telepednek. Következnek a budapesti kalandok, de engem addigra már eltöltött a boldogság, mert apám Kertész utcai garázsa is a Cyklop nevet viselte. Egyébként a könyv finom társadalmi szatíra, kár, hogy tudtommal csak egyetlen példány létezik belőle, az is a Széchényi Könyvtárban.

Bubu és Muki kalandjait felolvasták nekem, nemkülönben a vérfa-gyaszító Grimm-meséket és Wilhelm Busch *Max und Moritz* című, rendkívül népszerű történetét. A két vásott kölyök a legnagyobb természetességgel bántja, kínozza a környékbeli felnőtteket. Még szerencse, hogy végül egy molnár kezébe kerülnek, aki kacsaeledelnek aprítja fel őket. Mindez igen hatásosan illusztrálva! A meséket persze németül olvasták fel nekem; a mai napig hiszem, hogy a német mesékben uralkodó örökös vérontás és ember-, valamint állatkínzás hozzájárult a náci hatalomátvételhez.

Az *Egri csillagokat* már magam olvastam, s ma is tudnám idézni a fontosabb fejezeteit. Később Verne Gyulát és May Károlyt faltuk mindannyian, de Jókai Mór már inkább a kötelező olvasmányok közé tartozott.

Kisgyerekkoromból két nagy esemény maradt meg a fejemben. Az egyik, amikor tűz ütött ki, és elemésztett egy szomszéd házat. Mi a

balkonunkról figyeltük, ahogy a behemót tűzoltóautók vadul szirénázva felkapaszkodtak a meredeken. Még drámaibb élmény volt, amikor 1931 márciusában fejedelmi méltósággal elúszott a fejünk fölött, sőt rövid időre meg is állt a Királyi Vár fölött a 230 méternél hosszabb Graf Zeppelin. Reklámkörúton járt, és mire el látogatott Budapestre, addigra már többször körülrepülte a földgömböt. Huszonnégy utasa a gondola ablakából nézett le ránk; én integettem nekik, és ők visszaintegettek. Akkor a szüleim azt állították, hogy minden utas világjáró felfedező volt, ezért mi nem mehetünk velük. Később azonban megtudtam, hogy az utasok újságírók és meghívott hírességek voltak, mint például Karinthy Frigyes. Akármi történt azóta a repülés terén, én tudom, hogy a Zeppelin a nemzetközi találkozások és barátságkötések jelképe volt, és hogy ez a békésen boldog idő véget ért, amikor megjelentek a nagy utasszállító repülőgépek, amelyekben többé nem lehetett pezsgővel a kézben állva a népek barátságára koccintani.

A húszas években a közeli és távoli Deák/Deutsch család, a nagyszüleim kivételével, katolikus hitre tért át. Így lettem magam is csecsemőko-

romban katolikus. Amikor egyszer erről kérdeztem, apám azt válaszolta, hogy amint hazajött a háborúból, úgy érezte, az áttérés a legkevesebb, amivel köszönetet mondhat az országnak az emberi létéért, a törvény előtti egyenlőségéért és a szabadságáért. Hogy az áttérésben mennyi volt az opportunizmus, nem tudnám megmondani. Biztos volt benne patriotizmus, de biztos az is, hogy a fehérterror, a vidéki pogromszerű jelenségek, az örökös publicisztikai és parlamenti zsidózás és az 1920. évi zsidóellenes numerus clausus törvény a mi köreinkben azt a benyomást keltette, hogy Magyarországon csak teljes beolvadással lehet megmaradni. Apáméknak nem tűnhetett fel, hogy a modern radikális, faji antiszemitizmus jobban gyűlöli a gazdaságilag és sokszor kulturálisan is több mint versenyképes, beolvadni vágyó zsidóságot, mint az archaikus, pajeszos, jiddisül beszélő ortodox és haszid zsidókat. De azt sem tudhatta előre, hogy a második világháború legutolsó heteiben a keresztény közép- és felső osztályok humánusabb tagjai támogatni, sőt bűjtatni fognak több ezer asszimilált budapesti zsidót, köztük a mi kiterjedt családunkat.